

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

JAN ZABŁOCKI
ORCID: 000-001-5956-9339
jan@zabloccy.pl

Przyczyny karania i uniewinnienia w *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa

Reasons for punishment and acquittal in the *Noctes Atticae* by Aulus Gellius

Proces przenikania się kultury greckiej i rzymskiej można obserwować przez szereg stuleci od samych początków Rzymu. Nasilił się on po włączeniu terenów greckich do *Imperium Romanum*, kiedy to *Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio*¹. Nic więc dziwnego, że po zakończeniu edukacji w Rzymie młodzież tłumnie wyjeżdżała na studia do Aten. Do grona tej młodzieży należał też Aulus Gellius. W Rzymie słuchał on nauk gramatyka Sulpiciusa Apollinarisa², retora Antoninusa Iulianusa³ i być może Titusa Castriciusa⁴. Całe życie był pod wpływem M. Corneliusa Frontona⁵ i urokiem filozofa Favorinusa z Arelate⁶. Wśród wielu wybitnych filozofów, retorów i gramatyków, których wspomina, tylko jeden – Sextus Caecilius znany też jako Africanus – był wybitnym prawnikiem. Kiedy udał się do Aten, spotkał tam niemal całą elitę intelektualną ówczesnego świata, a wśród nich filozofa Calvisiusa Taurusa⁷, retora Herodesa Atticusa⁸ czy cynika Peregrinusa Proteusa⁹.

¹ Hor., *Ep.* 2,1,156.

² Gell. 7,6,12; 18,4,1.

³ Gell. 9,15; 15,1,1; 18,5,1; 19,9,2.

⁴ Gell. 11,13,1; 13,22,1.

⁵ Gell. 2,26,1; 13,29,2; 19,8,1.

⁶ Gell. 16,3,1.

⁷ Gell. 12,5,1.

⁸ Gell. 1,2,1.

⁹ Gell. 12,11,1

Znakomici Rzymianie, którzy studiowali w Grecji, byli otwarci i podatni na wpływy kultury greckiej. Dlatego też nauczający ich mieli niezwykle możliwości nie tylko zaszczepienia podstawowych idei filozoficznych, ale także kształtowania osobowości. Człowiek tam wykształcony był przygotowany do życia w społeczeństwie wielokulturowym, w którym mógł zostać nie tylko filozofem czy retorem, ale też zająć się działalnością administracyjną.

W okresie Antoninów działały liczne szkoły literackie. Obok drugiego klasycyzmu¹⁰, nawiązującego do Cycerona i Vergiliusa, rozwinął się neozjanizm¹¹, głównie w retoryce, a zwłaszcza attycyzm archaizujący¹² sięgający do dzieł Enniusa i Katona. I tak, jak druga sofistyka grecka nawiązywała do czasów attyckich, pisarze rzymscy II w. zwrócili się do archaicznej prozy łacińskiej¹³.

Do grona archaistów należał też Aulus Gellius. Owocem jego zainteresowań antykwarycznych i filologicznych jest dzieło *Noctes Atticae*. Zainspirowany przez Apolinarisa, rozpoczął prace nad nim w długie zimowe noce w Atenach¹⁴. Stanowi ono wzorcowy przykład połączenia łacińskiego archaizmu z greckim attycyzmem z II w. Jest to zbiór opowiadań, coś w rodzaju notatek z wykładów sporządzanych przez ambitnego studenta, opisów dyskusji wielkich autorytetów owych czasów utrwalonych przez zachwyconego i uważnego słuchacza, wreszcie wypisów tekstów ambitnego czytelnika bibliotek zgłębiającego wiedzę zawartą w księgach, zarówno tych przypadkowo napotkanych, jak i tych specjalnie wyszukiwanych. Istotną treść w nich zawartą Gellius przepisywał, parafrazował bądź streszczał. Na kanwie materiału zebranego w tak różnorodny sposób układał krótkie opowiadania, nieraz w formie dialogu. Wykorzystywał przy tym teksty autorów prezentujących odmienny punkt widzenia, które czasem opatrywał własnym komentarzem, choć najczęściej wyciągnięcie wniosków pozostawiał czytelnikowi. W odróżnieniu jednak od współczesnych mu antykwarystów, interesował się nie tylko archaicznymi słowami czy ich formami gramatycznymi, ale również treścią czytanych pism, w tym z zakresu filozofii i prawa. Wprawdzie znajomość wielu dziedzin, którymi się zajmował, wydaje się dosyć powierzchowna, jednak sięganie przez niego do wypowiedzi czy

¹⁰ Por. Th. Gelzer, *Klassizismus, Attizismus und Asianismus*, [w:] *Le Classicisme a Rome aux I^{ers} siècles avant et après J.C.*, Geneve 1978, s. 3 i n.

¹¹ Por. *ibidem*, s. 13 i n.

¹² Por. *ibidem*, s. 37 i n.

¹³ Por. L. Gamberale, *La riscoperta dell'arcaico*, [w:] *Lo spazio letterario di Roma antica*, III: *La ricezione del testo*, Roma 1990, s. 547 i n.; M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 374 i n.; A. La Penna, *La cultura letteraria latina nel secolo deglo Antonini*, [w:] *Storia di Roma*, II: *L'impero mediterraneo*, 3: *La cultura e l'impero*, Torino 1992, s. 514 i n.; J. Sondel, *Przedmowa*, [w:] *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. XII.

¹⁴ Por. Gell. 18,4,10–11, być może wzorując się na Παντοδαπῆς Ἱστορίας Favorinusa (Gell., *praef.* 8).

prac różnych znakomitości, co starał się skrzętnie zaznaczyć, nawet gdy cytuje je z pamięci czy z drugiej ręki, jest bezcenne. Dzięki temu możemy poznać nie tylko, jakie problemy nurtowały współczesnych mu czytelników i przy omawianiu ich z jakich dzieł korzystał, lecz także fragmenty tych dzieł, które zaginęły bezpowrotnie.

Problem karania przestępców miał w starożytności nie tylko aspekt praktyczny, ale też wymiar filozoficzny i był przedmiotem rozważań wielu myślicieli, na co zwrócił uwagę Aulus Gellius¹⁵.

W czternastym rozdziale siódmej księgi *Noctes Atticae* Aulus Gellius przedstawił trzy powody wymierzania kary¹⁶, o których pisał jego nauczyciel Lucius Calvenus Taurus¹⁷ w komentarzu do *Gorgiasza* Platona¹⁸, a mianowicie: kiedy karę stosuje się, by skarcić i poprawić przestępcę – prewencja szczególna, kiedy kara ma doprowadzić do zachowania przez poszkodowanego godności, a także kiedy kara jest konieczna dla przykładu, aby inni nie popełniali przestępstw, czy-

¹⁵ Kształtowanie się myśli prawnokarnej przedstawia w swojej monografii K. Amielińczyk, *'Crimina legitima' w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.

¹⁶ Por. O. Diliberto, *La pena tra filosofia e diritto nelle „Noctes Atticae” di Aulo Gellio*, [w:] *Il problema della pena criminale fra filosofia greca e diritto romano*, Napoli 1993, s. 123–172; A. Tarwacka, *Ofiara przestępstwa w myśli starożytnej*, [w:] *Z problematyki wiktymologii. Księga dedykowana Profesor Ewie Bienkowskiej*, red. L. Mazowiecka, W. Klaus, A. Tarwacka, Warszawa 2017, s. 37–34; eadem, *O tym, że filozofowie przypisywali karaniu przestępstw trzy przyczyny oraz dlužcego Platon wspominał o dwóch z nich, a nie trzech*. Aulus Gellius, *Noce Attyckie 7,14. Tekst – Tłumaczenie – Komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2020, t. 20, z. 2, s. 335–340. L. Holford-Strevens, *Punishment in Aulus Gellius*, [w:] *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D’Alessio, Lecce 2023, s. 31–48; J. Zabłocki, *L’ecuzione pena nelle „Notti attiche”*, [w:] *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D’Alessio, Lecce 2023, s. 11–30; D.V. Piacente, *‘Poeniendis peccatis tres esse causas extimata est’*, Torino 2023.

¹⁷ Por. J. Zabłocki, *Ze studiów filozofii Aulusa Gelliusa w Atenach*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu „in memoriam”*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź 2000, s. 465–472; idem, *The Intellectual Background of Aulus Gellius*, [w:] *‘Scripta Gelliana’*, Warszawa 2020, s. 23–38.

¹⁸ Gell. 7,14,1: *Poeniendis peccatis tres esse debere causas existimatum est. 2. Una est causa, quae Graece vel κόλασις vel νοθεσία dicitur, cum poena adhibetur castigandi atque emendandi gratia, ut is, qui fortuito delinquit, attentior fiat correctiorque. 3. Altera est, quam hi, qui vocabula ista curiosi diviserunt, τιμωρίαν – appellant. Ea causa animadvertendi est, cum dignitas auctoritasque eius, in quem est peccatum, tuenda est, ne praetermissa animadversio contemptum eius pariat et honorem levet; idcircoque id ei vocabulum a conservatione honoris factum putant. 4. Tertia ratio vindicandi est, quae παράδειγμα – a Graecis nominatur, cum poenitio propter exemplum necessaria est, ut cetera similibus peccatis, quae prohiberi publicitus interest, metu cognitae poenae deterreantur. Idcirco veteres quoque nostri “exempla” pro maximis gravissimisque poenis dicebant. Quando igitur aut spes magna est, ut is, qui peccavit, citra poenam ipse sese ultro corrigat, aut spes contra nulla est emendari eum posse et corrigi aut iacturam dignitatis, in quem peccatum est, metui non necessum est, aut non id peccatum est, cuius exemplum necessario metu sciendum sit: tum, quicquid ita delictum est, non sane dignum esse imponendi poenae studio visum est.* Tekst i tłumaczenie 14 rozdziału 7 księgi: A. Tarwacka, *O tym, że filozofowie...*, s. 335–340.

li dla prewencji ogólnej¹⁹. Sam Platon²⁰ jednak, jak zaznacza Gellius, wymienił dwie przyczyny karania, jedną ze względu na poprawę wymienioną przez Gelliusa na pierwszym miejscu i drugą ze względu na strach przed karą wymienioną na trzecim miejscu²¹.

Pierwsza przyczyna karania, którą wymienia Gellius, Grecy nazywają κόλασις (karceniem) lub vouθεσία (upominaniem), zachodzi wtedy, gdy karę stosuje się w celu skarcenia lub upomnienia. Stosuje się ją po to, aby ten, kto przypadkiem popełnił czyn przestępny, stał się ostrożniejszy i lepszy.

Druga przyczyna karania nazywana – przez tych, którzy te terminy starannie rozróżniali – τιμωρία (zadośćuczynieniem) ma na celu ochronę godności i czci pokrzywdzonego. Zaniechanie bowiem wymierzenia kary spowodowałoby pogardę w stosunku do poszkodowanego i uszczerbek na jego honorze.

Trzecia przyczyna karania, zwana przez Greków „ostrzeżeniem” (παράδειγμα), ma miejsce wtedy, gdy kara służy jako przykład budzący postrach dla sprawców podobnych przestępstw zakazanych w interesie publicznym. Dlatego też *veteres* bardzo wysokie i niezmiernie surowe sankcje karne traktowali jako „wzory” (*exempla*).

Gellius jednak podkreśla, że są przypadki, kiedy wymierzenie kary jest bezcelowe, a mianowicie gdy jest albo uzasadniona nadzieja na poprawę sprawcy bez wymierzania mu kary, albo przeciwnie, brak szansy na jego poprawę, albo nie ma obawy naruszenia godności dotkniętego przestępstwem, albo też nie jest to przestępstwo, za które należy ukarać dla przykładu w celu odstraszenia: zatem w przypadku takiego przestępstwa nie godzi się w pełni rozsądnie wymierzać karę²².

Gellius prowadził nie tylko rozważania na temat użycia terminów na określenie sposobów karania, ale również czy można karać za niepopołniony czyn. Problem ten poruszył w trzecim tytule szóstej księgi zawierającym krytykę Tulliusa Tirona, wyzwolenca Cycerona, mowy *pro Rhodiensibus* Marka Katona²³, którą

¹⁹ Gell. 7,14. Por. M. Ducos, *Les Romains et la loi. Recherches sur les rapports de la philosophie grecque et de la tradition romaine à la fin de la République*, Paris 1984, s. 355; O. Diliberto, *op. cit.*, s. 123–172.

²⁰ Platon, *Gorgias* 535 b. Por. J. Hillner, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015, s. 38–39.

²¹ Gell. 7,14,6: *Plato autem ipse verbis apertis duas solas esse poeniendi causas dicit: unam, quam primo in loco propter corrigendum, alteram, quam in tertio propter exempli metum posuimus.*

²² O. Diliberto, *op. cit.*, s. 127 i n.; A. Tarwacka, *O tym, że filozofowie...*, s. 339 i n.

²³ Mowę, którą Katon w imieniu Rodyjczyków pierwotnie wygłosił w Senacie w 167 r. przed Chr., opublikował dwukrotnie, najpierw jako osobną pozycję, tuż po jej wygłoszenia, a następnie w księdze piątej swoich *Origines*, pierwszej rzymskiej historii napisanej po łacinie i datowanej na ok. 150 r. przed Chr. Por. Liv. 45,25,3 i Gell. 6,3,7. Por. też: H.I. Flower, *The Freedom of the Rhodians: Cato the Elder and Demosthenes*, [w:] *'Libertas' and 'Res Publica' in the Roman Republic*, Leiden–Boston 2020.

wygłosił w Senacie, oraz odpowiedź na tę krytykę Gelliusa²⁴. W omawianym tytule Gellius przedstawił konflikt między Katonem a senatorami popierającymi wojnę, następnie zarzuty Tirona wobec mowy Katona i wreszcie obronę Katona przez Gelliusa przed oskarżeniami Tirona²⁵.

Tiron, którego Gellius wielokrotnie powołuje, był sekretarzem (*adiutor*) Marka Cyclerona. Napisał też wiele ksiąg na temat języka łacińskiego²⁶. Gellius chwali erudycję Tirona, choć uważa, że w krytyce mowy *pro Rhodiensibus* Katona posunął się za daleko, gdy skrytykował ją w liście przesłanym do Quintusa Aksiuma, przyjaciela Cyclerona²⁷. Warto przypomnieć okoliczności wygłoszenia tej mowy.

Kiedy Rzym prowadził wojnę z Perseuszem, królem Macedończyków, Rodyjczycy byli związani przyjaźnią i sojuszem z ludem rzymskim. Byli również w dobrych stosunkach z Perseuszem. Próbowali nawet pogodzić ze sobą walczące strony. Niektórzy z Rodyjczyków usiłowali jednak na swoich zgromadzeniach przekonać lud, aby udzielić pomocy Macedończykom przeciwko Rzymowi. Żadne jednak oficjalne działania w tym zakresie nie zostały przez nich podjęte²⁸. Po zwycięstwie Rzymian nad Perseuszem delegacja Rodyjczyków przybyła do Rzymu z gratulacjami. Chcieli się też oczyścić się z zarzutu, że nie tak zachowywali się w czasie wojny, żeby ich uważać za sprzymierzeńców²⁹. Przyjęci przez senat, kornie przedstawili swoją sprawę. Po opuszczeniu przez nich Senatu, w czasie dyskusji nad sprawą Rodyjczyków niektórzy senatorowie byli wrogo do nich nastawieni i oskarżając ich o nielojalność, zalecali wypowiedzenie im wojny³⁰. Marek Katon stanął w obronie tych wspaniałych i bardzo lojalnych sojuszników, przeciwko którym opowiedziało się wielu najwyższych rangą senatorów, których wrogość wynikała z chęci splądrowania bogactw tego kraju³¹.

²⁴ Gell. 6,3.

²⁵ Por. W. Keulen, *Gellius the Satirist. Roman cultural Authority in „Attic Nights”*, Leiden–Boston 2009, s. 259 i n.

²⁶ Gell. 13,9,1. Por. E. Gudnerson, *‘Nox Philologiae’. Aulus Gellius the Fantasy of the Roman Library*, Madison 2009, s. 187 i n., który mówi o Tironie jako ogniwie w łańcuchu przekazywania wiedzy, z którego korzystał Gellius.

²⁷ Gell. 6,3,8–11.

²⁸ Por. Gell. 6,3,1–4.

²⁹ Polyb. 30,4,1–17; Diod. 31,5,1–5; Liv. 45,20; Gell. 6,3,5.

³⁰ Liv. 45,20–25, przedstawiając groźbę sytuacji, w jakiej znaleźli się Rodyjczycy, zauważa, że najpierw stanęli oni po stronie Rzymu, później próbowali negocjować między Rzymem a Macedonią, ale niestety wysłannicy przybyli tuż po tym, jak Perseusz został pokonany i schwytyany. Wielu senatorów było za wypowiedzeniem wojny Rodos, ale dzięki *Pro Rhodiensibus* Katona uniknięto otwartej wojny, chociaż Rodyjczycy zostali ukarani za swoje zachowanie. Por. T. Deneire, *Honour, Justice and Clemency. Some Observations on Rhetorical Strategy in Cato’s ‘Pro Rhodiensibus’*, „Les Études Classiques” 2010, t. 78, s. 331 i n.

³¹ Gell. 6,3,6–7; Por. Liv. 45,21.

Marek Katon starał się bronić dobrych i wiernych sojuszników rzymskich, wobec których wielu wybitnych senatorów było wrogich³². Powodem jego wystąpienia w obronie Rodyjczyków mogła być obawa, że ich bogactwa zostaną splądrowane i zagrabione przez Rzymian, których uważał już za zbyt oddanych luksusowi³³. Tiron natomiast, być może po śmierci Cyclerona w 43 r. p.n.e., napisał list do Kwintusa Aksjusza, w którym skrytykował metody retoryczne Katona w tym przemówieniu³⁴.

Tiron zarzucał Katonowi wadliwą argumentację i używanie przebiegłych sztuczek sofistycznych. Jego pierwszym zarzutem było to, że Katon w oświadczeniu na początku przemówienia wyraził obawę, że senatorowie pod wpływem sukcesu mogą działać nierozsądnie i podjąć decyzję zbyt pochopnie³⁵. Katon bowiem przekonywał senatorów, aby sprawa została odroczone na kilka dni, dopóki nie nastąpi chwila wyciszenia po wielkim sukcesie³⁶. Zdaniem zaś Tirona adwokat na początku przemówienia powinien zjednać wyrokujących komplementami i językiem pełnym szacunku, a nie jak Katon, który bardziej oskarżał, niż bronił, co więcej, przyznawał, że Rodyjczycy, którzy zostali oskarżeni o sprzyjanie królowi przeciw ludowi rzymskiemu, życząc mu sukcesu, zrobili to dla własnego interesu, obawiając się, że Rzymianie po zwycięstwie nad Perseuszem staną się zbyt dumni i wyniośli³⁷.

Następnie Tiron przytoczył słowa wypowiedziane przez Katona, mówiące o tym, że Rodyjczycy nie chcieli takiego zakończenia wojny, jakie nastąpiło, ani żeby król Perseusz został pokonany³⁸. Nie byli jedynymi, którzy tego nie chcieli, i wiele ludów miało podobne nastawienie. Niektórzy z nich nie życzyli zwycięstwa Rzymianom nie po to, by ich zhańbić, ale dlatego, że obawiali się, że jeśli nie będzie nikogo, kto może ich powstrzymać, zrobią, co zechcą. Rodyjczycy nigdy publicznie nie pomogli Perseuszowi. Jeśli zaś ktoś myśli, że coś jest robione wbrew jego interesom, robi wszystko, aby temu zapobiec³⁹.

³² Gell. 6,3,7; Por. Liv. 45,25.

³³ Por. G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World 300b.C. – A.D.300*, Eugene, Oregon 2008, s. 47 i n.

³⁴ Na temat retorycznej strategii Katona por. T. Deneire, *op. cit.*, s. 331–349.

³⁵ Gell. 6,3,12.

³⁶ Cato, *Origines*, frag. 163 Malcovati = Gell. 6,3,14: ... *Scio solere plerisque hominibus rebus secundis atque prolixis atque prosperis animum excellere atque superbiam atque ferociam augescere atque crescere. Quod mihi nunc magna curae est, quod haec res tam secunde processit, ne quid in consulendo advorsi eveniat, quod nostras secundas res confutet, neve haec laetitia nimis luxuriose eveniat. Advorsae res edomant et docent, quid opus siet facto, secundae res laetitia transvorsum trudere solent a recte consulendo atque intellegendo. Quo maiore opere dico suadeoque, uti haec res aliquot dies proferatur, dum ex tanto gaudio in potestatem nostram redeamus.*

³⁷ Gell. 6,3,12–13.

³⁸ Gell. 6,3,15.

³⁹ Cato, *Origines*, frag. 164 Malcovati = Gell. 6,3, 16: ... *Atque ego quidem arbitror, Rhodienses noluisse nos ita depugnare, uti depugnatum est, neque regem Persen vinci. Sed non Rhodienses modo id noluisse sed multos populos atque multas nationes idem noluisse arbitror atque haut scio, an partim eorum fuerint, qui non nostrae contumeliae causa id noluerint evenire; sed enim id metuere,*

Gellius zwrócił uwagę, że Tiron powinien wiedzieć, że Katon, chociaż bronił Rodyjczyków, zalecał to, co uważał za najlepsze dla dobra publicznego jako senator, były konsul i cenzor⁴⁰, a nie prawnik broniący sprawy oskarżonego. Inaczej broni się oskarżonego, a inaczej wygłasza się opinię w sprawie państwowej. Tiron mówił, że Katon przyznał był, że nie tylko Rodyjczycy nie chcieli, aby Rzymianie walczyli tak skutecznie, jak to zrobili, i żeby król Perseusz został podbity przez lud rzymski, ale też wiele innych ludów nie chciało tego. Taka argumentacja nie może tu służyć, zdaniem Tirona, za usprawiedliwienie lub stanowić okoliczność łagodzącą.

Według Gelliusa Tiron wprawdzie cytuje słowa Katona, ale błędnie je interpretuje, ponieważ Katon nie przyznaje, że Rodyjczycy nie chcieli, aby lud rzymski wygrał, ale powiedział, że myślał, że tego nie zrobili. A to było wyrazem jego własnej opinii, a nie zarzutem dotyczącym winy Rodyjczyków. Ta zaś opinia zasługuje na pochwałę i podziw. Była szczerą i sumienną, nieprzychylną Rodyjczykom. Z tego powodu, że była ona szczerą, przyniosła skutek przeciwny. Rodyjczycy powinni być bardziej szanowani i kochani przez lud rzymski, ponieważ nie podjęli żadnych kroków, żeby pomóc królowi, chociaż chcieli, aby on odniósł sukces i ten sukces byłby dla nich korzystny⁴¹.

W dalszej części mowy, przytoczonej przez Tirona, Katon pyta: Czy mamy teraz nagle porzucić takie dobrodziejstwa i taką przyjaźń? Czy powiemy, że to, co oni chcieli zrobić, tym my pierwsi zajmiemy się?⁴² Tiron mówił, że jest to błędny argument. Można zaś odpowiedzieć na ten argument: z pewnością zajmiemy się, jeśli natomiast się nie zajmiemy, zostaniemy zaskoczeni i wpadniemy w zasadzkę, której się wcześniej nie ustrześliśmy. I ten sam błąd słusznie zauważył Lucilius⁴³ wobec poety Eurypidesa⁴⁴, gdy król Polifem powiedział, że zabił swojego brata, gdyż ten wcześniej zaplanował go zabić, a Meropa, żona brata, powiedziała

si nemo esset homo quem vereremur, quidquid luberet faceremus, ne sub solo imperio nostro in servitute nostra essent. Libertatis suae causa in ea sententia fuisse arbitror. Atque Rhodienses tamen Persen publice numquam adiuvare. Cogitate: quanto nos inter nos priuatum cautius facimus. Nam unusquisque nostrum, si quis advorsus rem suam quid fieri arbitrantur, summa vi contra nititur, ne advorsus eam fiat: quod illi tamen perpessi.

⁴⁰ M. Porcius Cato, który urząd kwestora pełnił w 204 r., edyla w 199 r., pretora w 198 r., konsula w 195 r., cenzora w 184 r., urodził się w Tusculum w 234 r., a zmarł w 149 r. przed Chr. Był *homo novus*, tzn. że żaden z jego przodków nie zajmował wysokiego urzędu w Rzymie. Por. D. Kiennast, *Cato der Zensor, Seine Persönlichkeit und seine Zeit*², Darmstadt 1979, s. 10 i n.; G. Kennedy, *op. cit.*, s. 38 i n.

⁴¹ Gell. 6,3,17–25. A.E. Astin, *Cato the Censor*, Oxford 1978, s. 112 i 124, zwraca uwagę, że Katon użył takiej samej argumentacji 18 lat później w swoim przemówieniu przeciwko Galbie, zarzucając mu masowy mord na Luzytanach za plany buntu.

⁴² Cato, *Origines*, frag. 165 Malcovati = Gell. 6,3,26: ... *Ea nunc derepente tanta beneficia ultro citroque, tantam amicitiam relinquemus? quod illos dicimus voluisse facere, id nos priores facere occupabimus.*

⁴³ Lucilius, frag. 1169 Marx = 1189 Krenkel.

⁴⁴ Euripides, frag. 451 Nauck.

do niego: jeśli jak mówisz, mój mąż planował cię zabić, to i ty powinieneś planować, aż nadejdzie ten czas. Dla Tirona bowiem było całkowicie absurdalne mieć zamiar zrobienia czegoś, aby nigdy nie chciał tego zrobić⁴⁵.

Według Gelliusa Tiron jednak nie dostrzegł, że środki ostrożności w działalności człowieka nie wynikają z tej samej przyczyny i nie są podobne do walki gladiatorów. Gladiator przygotowany do walki ma do wyboru albo zabić, jeśli uprzedzi, albo umrzeć, jeśli ustąpi. W życiu człowieka nie ma takich niesprawiedliwych i okrutnych wyborów, że trzeba być pierwszym, który wyrządza krzywdę, aby jej nie doznać. Istotnie, takie postępowanie było obce ludowi rzymskiemu i często ustępował on, zaniebując pomśzczenia wyrządzonych mu krzywd⁴⁶.

Następnie Tiron stwierdza, że Katon w dalszej części swojej mowy *pro Rhodiensibus* użył argumentów, które były nieszczerze, zbyt zuchwałe, ale też przebiegłe i podstępne, przypominające pułapki greckich sofistów. Chociaż oskarżał on Rodyjczyków o chęć wypowiedzenia wojny narodowi rzymskiemu, oświadczył, że nie zasługują na karę. Nie chcieli wypowiedzieć wojny, choć tego pragnęli. Zastosował on w swojej mowie wybieg, który dialektycy nazywają *επαγωγή* – najbardziej zdradziecki chwyt sofistów użyty nie dla poznania prawdy, ale w celu oszustwa. Usiłował dojść do wniosku i udowodnić za pomocą zwodniczych przykładów, żeby nie karać tego, kto zamierzał wyrządzić zło, chyba że faktycznie zrobił to, co zamierzał⁴⁷.

Tiron przytacza argumentację Katona, który mówił, że oskarżają Rodyjczyków o to, że chcieli być naszymi wrogami, ale pytał, czy jest ktoś wśród nich, kto uważa za słusne ponieść karę za samo oskarżenie o chęć czynienia zła, i uznał, że nikt, w każdym razie nie on⁴⁸. Nieco dalej pytał, czy jest prawo tak okrutne, które nakazuje, by ten, kto zamierza coś zrobić, poniósł karę niższą o tysiąc niż wartość połowy jego majątku. A jeśli ktoś chciałby mieć więcej niż pięćset jucerów, niech będzie taka kara. Gdyby ktoś miał większą liczbę zwierząt, niech będzie zasądzony na tyle. Chcemy mieć wiele, a to jest bezkarne⁴⁹. I dalej Katon perorował: jeśli jednak nie jest słuszną nagrodą za to, co dobrze chcemy zrobić, to co może zaszkodzić Rodyjczykom, że nie zrobili nic złego, chociaż mówi się, że

⁴⁵ Gell. 6,3, 26–29.

⁴⁶ Gell. 6,3,30–33.

⁴⁷ Gell. 6,3, 34–35.

⁴⁸ Cato, *Origines*, frag. 166 Malcovati = Gell. 6,3,36: ... *Qui acerrime adversus eos dicit, ita dicit: hostes voluisse fieri. ecquis est tandem, qui vestrorum, quod ad sese attineat, aequum censeat poenas dare ob eam rem, quod arguatur male facere uoluisse? Nemo opinor: nam ego, quod ad me attinet, nolim.*

⁴⁹ Cato, *Origines*, frag. 167 Malcovati = Gell. 6,3,37: ... *Quid nunc? ecqua tandem lex est tam acerba, quae dicat: si quis illud facere voluerit, mille minus dimidium familiae multa esto; si quis plus quingenta iugera habere voluerit, tanta poena esto; si quis maiorem pecuum numerum habere voluerit, tantum damnas esto. Atque nos omnia plura habere uolumus, et id nobis impune est.*

chcieli zrobić⁵⁰. Według Tirona na podstawie tych argumentów Katon przekonuje, że Rodyjczycy nie powinni być karani, chociaż mieli zamiar być wrogami ludu rzymskiego, rzeczywiście jednak nimi nie byli. Ponadto jest różnica, czy ktoś chce mieć ponad pięćset jugerów zabronione przez plebiscyt Stolona, czy chce prowadzić niesprawiedliwą i szkodliwą wojnę z ludem rzymskim. Nie można też zaprzeczyć, że inną sprawą jest nagradzanie, inną karanie. W przypadku nagród należy czekać do spełnienia obietnicy, w przypadku szkody słuszne jest raczej zapobieganie niż oczekiwanie. Jest głupotą nie zapobiec zbrodniom myślenia, lecz czekać, aż zostaną popełnione, gdy zaś zostaną popełnione, tego nie można odwrócić⁵¹.

Z wypowiedzi Tirona wynika, że Katon, jako przebiegły retor, troszczył się o efekt, a nie o prawdę. Z przedstawionych przez niego zwodniczych przykładów ma wynikać, że samo pragnienie czynienia zła nie podlega karze, oraz to, że karę można wymierzyć tylko wtedy, gdy życzenie zostanie spełnione. Gellius natomiast bronił Katona nie przez zaprzeczenie, ale przez wyjaśnienie, że używał on retorycznych chwytów w szlachetnym celu, jakim był interes publiczny⁵².

Gellius zauważa, że uwagi Tirona nie były całkiem bezzasadne. Katon jednak, zdaniem Gelliusa, wsparł swoją *ἐπαγωγὴν* wieloma argumentami. Co więcej, uwzględniał zarówno dobro Rodyjczyków, jak i Rzeczypospolitej. Nie uważał też niczego, co powiedział lub zrobił, za niegodne, gdyż starał się wszelkimi argumentami uratować sojuszników. Przede wszystkim zaś pomysłowo szukał takich przypadków niezabronionych przez *ius naturae* lub *ius gentium*, lecz zakazanych przez prawa uchwalone z powodu szczególnych okoliczności czy czasu, tak jak w przypadku ograniczenia liczby zwierząt czy określonej miary gruntu. Następnie porównywał i łączył takie działania, które zarówno dokonane, jak i chciane same w sobie nie są niegodziwe. Starał się też wykazać różnymi sposobami, że broniona przez niego sprawa Rodyjczyków była słuszna lub przynajmniej godna przebaczenia w interesie Rzeczypospolitej. A zatem potwierdza, że Rodyjczycy nie prowadzili wojny i nie chcieli tego robić, jak również to, że tylko czyny powinny być brane pod uwagę i osądzone, zaś czyste i proste zamiary nie podlegają ani ustawom, ani karom. Przyznając jednak, że tak jakby zawinili, prosi o ułaskawienie, bo ułaskawienie wskazane jest w sprawach ludzkich. W przypadku braku ułaskawienia powstaje groźba niepokojów. Natomiast w razie ułaskawienia wielkość ludu rzymskiego zostanie zachowana. Katon potrafił też, w sposób godny podziwu, odrzucić zarzut zbrodni pychy podniesiony w senacie przeciw Rodyjczykom.

⁵⁰ Cato, *Origines*, frag. 168 Malcovati = Gell. 6,3,38: ... *Sed si honorem non aequum est haberi ob eam rem, quod bene facere voluisse quis dicit neque fecit tamen, Rhodiensibus oberit, quod non male fecerunt sed quia voluisse dicuntur facere?*

⁵¹ Gell. 6,3,39–42.

⁵² Por. W. Keulen, *op. cit.*, s. 263 i n.

Gellius przy okazji cytuje pominięty przez Tirona fragment wypowiedzi Katona, mówiący o tym, że Rodyjczycy są dumni, ale on nie chciałby, żeby ten zarzut został postawiony kiedykolwiek jemu i jego dzieciom. Zapewne są dumni, ale co to ma do rzeczy? Czy można się gniewać, że ktoś jest bardziej dumny od nas?⁵³ Nic nie można powiedzieć, stwierdził Katon, przeciw ludziom dumnym ze swoich działań, którzy kochają własną dumę, ale potępiają ją u innych⁵⁴.

Gellius zauważył ponadto, że Katon w swojej mowie wykorzystał wszystkie instrumenty retoryki, ale zrobił to nie tak, jak się je wykorzystuje w ćwiczeniach wykonywanych dla przyjemności czy rozrywki. Wystąpienie jego miało miejsce w niepewnej sytuacji. Duma Rodyjczyków wzbudzała niechęć, zazdrość i nienawiść wielu. Chwalił ich za wielkie zasługi, oczyszczał z zarzutów jako niewinnych, twierdząc, że postępowali nienagannie. Ganił równocześnie Rzymian za chęć przejęcia ich majątku i skarbów. Prosił o przebaczenie, jakby byli w błędzie, ale wskazując, że są niezbędni dla Rzeczypospolitej, apelując o łaskawość dla nich ze względu na korzyść publiczną i zasługi, jakie okazali dawniej. Według Gelliusa Katon mógł to zrobić w bardziej uporządkowanej formie, ale na pewno nie z większą energią i zaangażowaniem. Było zatem niesprawiedliwe ze strony Tirona, zdaniem Gelliusa, wybrać z bogatej i trafnej mowy Katona pewien wycinek wypowiedzi, by go skrytykować, jakoby nie było to godne Marka Katona, który uważał, by nie karać za samą wolę popełnienia przestępstwa⁵⁵.

W zakończeniu swojego komentarza Gellius nie cytuje, jak to miał w zwyczaj, jakiegoś tekstu związanego z omawianym zagadnieniem, ale odsyła do listu Tirona do Aksjusza, by każdy wyrobił sobie właściwy osąd⁵⁶.

Gellius w niby przypadkowo przeczytanym liście Tirona polemizuje z krytykę Tirona *pro Rhodiensibus* Katona. Można zastanawiać się, na ile Tiron, krytykując Katona, wykorzystał doświadczenie krasomówcze zdobyte u boku Cycerona, oraz czy Katon zastosował środki perswazyjne stosowane przez retorów greckich. Interesująca jest także kwestia motywów podjęcia się obrony Rodyjczyków przez tego samego Katona, który był głównym prowodyrem zniszczenia Kartaginy. Mowa Katona może też być rozpatrywana w kontekście literackim, stylistycznym czy przyjętej strategii wykorzystania argumentów i towarzyszących emocji. Katon w swojej mowie próbował udowodnić, że Rodyjczycy nie popełnili żadnego wrogiego aktu przeciw Rzymowi, nawet jeśli niektórzy z nich wyrażali taką chęć i pragnienie, aby to zrobić. Zbrodnie, a nie życzenia, powinny być karane. Warto jeszcze zwrócić

⁵³ Cato, *Origines*, frag. 169 Malcovati = Gell. 6,3,50: *Rhodiensis superbos esse aiunt, id obiectantes, quod mihi et liberis meis minime dici velim. Sint sane superbi. Quid id ad vos attinet? idne irascimini, si quis superbior est quam vos.*

⁵⁴ Gell. 6,3,43–47.

⁵⁵ Gell. 6,3, 48–52.

⁵⁶ Gell. 6,3,55. Być może była to zachęta skierowana do Marka Aureliusza – zapalonego czytelnika przemówień Katona. Por. W. Keulen, *op. cit.*, s. 259.

uwagę, że argumenty podnoszone przez Katona współgrają z tymi, jakie według Liwiusza użyli wcześniej w swojej obronie Rodyjczycy. Czy Katon wykorzystał argument Rodyjczyków w swojej mowie, czy może źródłem relacji Liwiusza była jedynie mowa Katona⁵⁷, tego niestety nie wyczytamy z opowieści Gelliusa, jak również tego, jaki był rezultat wystąpienia Katona w Senacie⁵⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *'Crimina legitima' w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Astin A.E., *Cato the Censor*, Oxford 1978.
- Cytowska M., Szelest H., *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992.
- Deneire T., *Honour, Justice and Clemency. Some Observations on Rhetorical Strategy in Cato's 'Pro Rhodiensibus'*, „Les Études Classiques” 2010, t. 78.
- Diliberto O., *La pena tra filosofia e diritto nelle „Noctes Atticae” di Aulo Gellio*, [w:] *Il problema della pena criminale fra filosofia greca e diritto romano*, Napoli 1993.
- Ducos M., *Les Romains et la loi. Recherches sur les rapports de la philosophie grecque et de la tradition romaine à la fin de la République*, Paris 1984.
- Flower H.I., *The Freedom of the Rhodians: Cato the Elder and Demosthenes*, [w:] *'Libertas' and 'Res Publica' in the Roman Republic*, Leiden–Boston 2020.
- Gamberale L., *La riscoperta dell'arcaico*, [w:] *Lo spazio letterario di Roma antica, III: La ricezione del testo*, Roma 1990.
- Gelzer Th., *Klassizismus, Attizismus und Asianismus*, [w:] *Le Classicisme a Rome aux I^{ers} siècles avant et après J.C.*, Geneve 1978.
- Gudnerson E., *'Nox Philologiae'. Aulus Gellius the Fantasy of the Roman Library*, Madison, Wisconsin 2009.
- Hillner J., *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015.
- Holford-Strevens L., *Punishment in Aulus Gellius*, [w:] *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D'Alessio, Lecce 2023.
- Kennedy G., *The Art of Rhetoric in the Roman World 300B.C. – A.D.300*, Eugene, Oregon 2008.
- Keulen W., *Gellius the Satirist. Roman cultural Authority in „Attic Nights*, Leiden–Boston 2009.
- Kienast D., *Cato der Zensor, Seine Persönlichkeit und seine Zeit*², Darmstadt 1979.
- La Penna A., *La cultura letteraria latina nel secolo deglo Antonini*, [w:] *Storia di Roma, II: L'impero mediterraneo, 3: La cultura e l'impero*, Torino 1992.
- Piacente D.V., *'Poeniendis peccatis tres esse causas extimata est'*, Torino 2023
- Sondel J., *Przedmowa*, [w:] *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- Tarwacka A., *Ofiara przestępstwa w myśli starożytnej*, [w:] *Z problematyki wiktymologii. Księga dedykowana Profesor Ewie Bienkowskiej*, red. L. Mazowiecka, W. Klaus, A. Tarwacka, Warszawa 2017.
- Tarwacka A., *O tym, że filozofowie przypisywali karaniu przestępstw trzy przyczyny oraz dlaczego Platon wspominał o dwóch z nich, a nie trzech. Aulus Gellius, Noce Attyckie 7,14. Tekst – Tłumaczenie – Komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2020, t. 20, z. 2.
- Zabłocki J., *L'esecuzione pena nelle „Notti attiche”*, [w:] *Aulo Gellio tra diritto e antiquaria*, red. A. Atorino, G. Balestra, R. D'Alessio, Lecce 2023.
- Zabłocki J., *The Intellectual Background od Aulus Gellius*, [w:] *'Scripta Gelliana'*, Warszawa 2020.

⁵⁷ Por. T. Deneire, *op. cit.*, s. 346 i n.

⁵⁸ Por. Liv. 45,25,4: *Rhodiis responsum ita redditum est un nec hostes fierent nec socii permanent*. Por. też: L. Holford Strevens, *op. cit.*, s. 47.

Zabłocki J., *Ze studiów filozofii Aulusa Gelliusa w Atenach*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu „in memoriam”*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź 2000.

ABSTRACT

In his *Noctes Atticae*, Aulus Gellius introduced his reflections not only on the use of terms to describe modes of punishment, but also on the question of whether one can be punished for an act not committed. In the fourteenth chapter of the seventh book, he described three reasons for punishing crimes, as his teacher L. Calvenus Taurus had written about in his commentary on Plato's *Gorgias*, which explained that punishment was used to rebuke and correct a criminal – i.e. as special prevention; when punishment had a justice function; and when punishment was necessary as an example, so that others would not commit crimes, i.e. as general prevention. Plato himself, however, as Gellius points out, listed two reasons for punishment, one for the sake of improvement and the other for the fear of punishment.

The problem, however, of whether one can be punished for an act intended but not committed is presented by Gellius in the third title of the sixth book on the occasion of his polemic against Tullius Tiron's criticism of Marcus Cato's *pro Rhodiensibus* speech. Tiron accused Cato of adopting the wrong strategy and making dishonest use of cunning sophistic tricks. According to Gellius, Cato may have defended the Rhodians in a more structured form, but certainly not with greater energy and commitment. It was therefore unfair on Tiron's part, according to Gellius, to select from Cato's rich and pertinent speech only a certain passage of speech to criticize him as if it was not worthy of Cato to assert that one should not be punished for the mere intention to commit a crime if it had not been committed.

Keywords: Aulus Gellius; Attic Nights; Caton, *Origines*; *pro Rodiensibus*; Rhodians; Tullius Tiron; reasons for punishment; no punishment for an act intended and not committed

ABSTRAKT

Aulus Gellius w swoich *Noctes Atticae* prowadził nie tylko rozważania na temat użycia terminów na określenie sposobów karania, ale także zastanawiał się, czy można karać za niepełniony czyn. W czternastym rozdziale siódmej księgi *Noctes Atticae* opisał on trzy przyczyny karania za przestępstwa, o których pisał jego nauczyciel L. Calvenus Taurus w komentarzu do *Gorgiasza* Platona, który wyjaśniał, że karę stosuje się, by skarcić i poprawić przestępcę – prewencja szczególna; kiedy kara ma funkcję sprawiedliwościową; a także kiedy kara jest konieczna dla przykładu, aby inni nie popełniali przestępstw, czyli dla prewencji ogólnej. Sam Platon jednak, jak zaznacza Gellius, wymienił dwie przyczyny karania, jedną ze względu na poprawę, drugą ze względu na strach przed karą.

Problem natomiast, czy można karać za czyn zamierzony, ale niepełniony, Gellius przedstawił w trzecim tytule szóstej księgi przy okazji polemiki z krytyką Tirona dotyczącą mowy *pro Rhodiensibus* Marka Katona. Tullius Tiron zarzucał Katonowi przyjęcie niewłaściwej strategii i nieuczciwe wykorzystanie przebiegłych sofistycznych sztuczek. Według Gelliusa Katon wprawdzie mógł bronić Rodyjczyków w bardziej uporządkowanej formie, ale na pewno nie z większą energią i zaangażowaniem. Było zatem niesprawiedliwe ze strony Tirona, zdaniem Gelliusa, wybranie z bogatej i trafnej mowy Katona tylko pewnego fragmentu wypowiedzi, by go skrytykować, jakoby nie było godne Katona twierdzenie, że nie należy karać za sam zamiar popełnienia przestępstwa, jeśli ono nie zostało popełnione.

Słowa kluczowe: Aulus Gellius; *Noce attyckie*; Katon; *Origines*; *pro Rodiensibus*; Rodyjczycy; Tullius Tiron; przyczyny karania; brak kary za czyn zamierzony, a niepełniony